

Katarzyna Sicińska

Poliszczyna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Katarzyna Sicińska

Polszczyzna
południowokresowa
XVII i XVIII wieku
(na podstawie epistolografii)

WYDAWNICTWA
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Katarzyna Sicińska

Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku

(na podstawie epistolografii)

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

Katarzyna Sicińska – Katedra Dialektologii Polskiej i Logopedii, Instytut Filologii Polskiej
Wydział Filologiczny, Uniwersytet Łódzki, 90-514 Łódź, al. Tadeusza Kościuszki 65

RECENZENT

Józef Kość

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Elżbieta Marciszewska-Kowalczyk

SKŁAD I ŁAMANIE

Leonora Wojciechowska

PROJEKT OKŁADKI

Łukasz Orzechowski

Na okładce wykorzystano fragment listu J.A. Woronicza do ojca z 1770 roku
(BN, rkp. sygn. 6916, pkt 1, k. 50)

Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.06265.13.0.H

ISBN (wersja papierowa) 978-83-7525-903-2

ISBN (ebook) 978-83-7969-603-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90–131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

SPIS TREŚCI

WSTĘP	11
 I. WPROWADZENIE HISTORYCZNE	17
1. Dzieje Kresów Południowo-Wschodnich w zarysie. Sytuacja polityczno-społeczna, kulturowa i wyznaniowa	17
2. Język polski na Kresach Południowo-Wschodnich	45
 II. TEORETYCZNE I METODOLOGICZNE ZAŁOŻENIA PRACY	56
1. Ustalenia terminologiczne	56
2. Metody badawcze	61
3. Stan badań	79
 III. LISTY POŁUDNIOWOKRESOWE NA TLE EPISTOLOGRAFII POLSKIEJ	73
1. List w ujęciu historyczno-genologicznym	73
2. Charakterystyka podstawy materiałowej	79
3. Zasady cytowania materiału	86
 IV. GRAFIA I ORTOGRAFIA	88
1. Pisownia samogłosek	88
2. Pisownia spółgłosek	95
3. Oznaczanie miękkości	97
4. Obce wzory graficzne	99
5. Pisownia fonetyczna i etymologiczna	101
6. Pisownia łączna i rozdzielna	102
7. Wielkie litery	104
8. Interpunkcja	105
9. Skróty graficzne	106
10. Wnioski	107
 V. FONETYKA	108
1. Wokalizm	109
1.1. Samogłoski pochylone	109
1.2. Redukcje samogłosek nieakcentowanych	116
1.3. Samogłoski nosowe	120

1.4. Wpływ spółgłosek półotwartych na poprzedzające samogłoski	137
1.5. Obecności i wyrównania o charakterze morfonologicznym	140
1.6. Samogłoski w nagłosie	143
1.7. Grupy <i>-ija, -yja</i>	144
1.8. Różne zjawiska samogłoskowe	145
2. Konsonantyzm	147
2.1. Spółgłoski szeregu <i>S – Ś – Š</i>	147
2.2. Wahania spółgłosek w zakresie twarda : miękka oraz inne zmiany w stopniu miękkości spółgłosek	155
2.2.1. Wahania <i>n i ñ</i>	155
2.2.2. Wahania <i>k i ħ, g i ġ</i>	158
2.2.3. Wahania <i>χ i ʁ</i>	162
2.2.4. Wahania <i>l i l'</i>	164
2.2.5. Wahania <i>l i ʎ</i>	165
2.2.6. Dyspalatalizacja spółgłosek miękkich	167
2.3. Realizacja dawnego <i>ř</i> miękkiego	168
2.4. Spółgłoski tylnojęzykowe	170
2.5. Niezgłoskotwórcze <i>i</i>	172
2.6. Mieszanie spółgłosek <i>v i u</i> oraz <i>v i ʎ</i>	174
2.7. Grupy spółgłoskowe	176
2.8. Upodobnienia i odpodobnienia	178
2.9. Uproszczenia grup spółgłoskowych i podwojenia spółgłosek	179
2.10. Różne zjawiska spółgłoskowe	182
3. Wnioski	184
 VI. FLEKSJA	188
1. Odmiana rzeczowników	188
1.1. Wahania w kategorii rodzaju	188
1.2. Rzeczowniki męskie	189
1.2.1. Rzeczowniki męskie zakończone na spółgłoskę	189
1.2.2. Rzeczowniki męskie zakończone na <i>-a</i> i inne	196
1.2.3. Osobliwości w zakresie tematu niektórych rzeczowników męskich	198
1.3. Rzeczowniki żeńskie	198
1.4. Rzeczowniki nijakie	208
1.5. Rzeczowniki zbiorowe	209
1.6. Liczba podwójna	210
2. Odmiana przymiotników i imiesłów przymiotnikowych	210
2.1 Odmiana niezłożona	210
2.2 Odmiana złożona	212
3. Odmiana zaimków	217
3.1. Zaimki jednorodzajowe	217
3.2. Zaimki rodzajowe	220
4. Odmiana liczebników	226
5. Odmiana czasowników	230
5.1. Bezokolicznik	230
5.2. Czas teraźniejszy i przyszły prosty	232
5.3. Tryb rozkazujący	235

5.4. Czas przeszły	236
5.5. Czas zaprzeczony	240
5.6. Tryb przypuszczający	241
5.7. Czas przeszły trybu przypuszczającego	243
5.8. Czas przyszły złożony	244
5.9. Imiesłowy	245
5.10. Czasowniki zwrotne	248
6. Wnioski	250

VII. SKŁADNIA	257
1. Zdanie pojedyncze	257
1.1. Związek główny	258
1.1.1. Związek podmiotu z orzeczeniem	258
1.1.1.1. Osobliwości zgody w związku głównym	258
1.1.1.2. Mianownik w negacji	260
1.1.2. Struktury jednoczłonowe wyrażające uogólnionego nieokreślonego agensa ..	260
1.1.3. Struktury biernie o nieokreślonym agencie	264
1.1.4. Orzeczenie	266
1.1.4.1. Strona bierna	266
1.1.4.2. Orzeczenie imienne	267
1.2. Związki poboczne	270
1.2.1. Związki z dopełnieniem	270
1.2.1.1. Dopełnienie kazualne zastąpione później innym kazualnym	271
1.2.1.2. Dopełnienie kazualne zastąpione później przez przyimkowe	276
1.2.1.3. Dopełnienie przyimkowe zastąpione później przez kazualne	281
1.2.1.4. Dopełnienie przyimkowe zastąpione później innym przyimkowym	284
1.2.1.5. Dopełnienie bezokolicznikowe zastąpione współcześnie przez inne konstrukcje	287
1.2.2. Związki z okolicznikiem	288
1.2.2.1. Okolicznik kazualny	288
1.2.2.2. Okolicznik przysłówkowy	290
1.2.2.3. Okolicznik przyimkowy	291
1.2.2.4. Okolicznik wyrażony bezokolicznikiem	299
1.2.3. Związki z przydawką	300
1.2.3.1. Przydawka przymiotna	300
1.2.3.2. Przydawka rzeczowna	301
1.2.3.3. Przydawka przyimkowa	302
1.2.3.4. Przydawka wyrażona liczebnikiem	305
1.2.3.5. Przydawka wyrażona imiesłowem nieodmiennym	306
1.2.3.6. Przydawka bezokolicznikowa	307
1.2.4. Funkcje niektórych przyimków	307
1.3. Szyk wyrazów w zdaniu	310
2. Wypowiedzenie złożone	313
2.1. Wskaźniki zespolenia	313
2.2. Konstrukcja accusativus cum infinitivo	321

2.3. Imiesłowowy równoważnik zdania i osobliwości jego składni	323
2.4. Wypowiedzenie wielokrotnie złożone	327
3. Wnioski	329

VIII. SŁOWOTWÓRSTWO	339
1. Rzeczowniki	340
1.1. Formacje sufiksalne	340
1.2. Formacje prefiksalne	368
1.3. Formacje prefiksarno-sufiksalne	369
1.4. Formacje paradygmatyczne	369
1.5. Rzeczowniki złożone	373
1.6. Derywaty oparte na wyrażeniach przyimkowych	375
2. Przymiotniki	377
2.1. Formacje sufiksalne	377
2.2. Formacje prefiksalne	384
2.3. Formacje paradygmatyczne	386
2.4. Przymiotniki od wyrażań przyimkowych	386
2.5. Przymiotniki złożone	387
2.6. Zadiektywizowane imiesłowy	388
3. Przysłówki	389
3.1. Formacje sufiksalne	389
3.2. Adverbializowane przymiotniki	393
4. Czasowniki	394
4.1. Formacje prefiksalne	394
4.2. Formacje paradygmatyczne	404
5. Wnioski	406

IX. SŁOWNICTWO	410
1. Wyrazy rodzime	411
2. Wyrazy zapożyczone	418
2.1. Zapożyczenia łacińskie	418
2.2. Zapożyczenia wschodniosłowiańskie	436
2.3. Zapożyczenia niemieckie	446
2.4. Zapożyczenia francuskie	447
2.5. Zapożyczenia włoskie	448
2.6. Zapożyczenia węgierskie	449
2.7. Zapożyczenia czeskie	449
2.8. Zapożyczenia tureckie	449
2.9. Wyrazy o niejasnym pochodzeniu	450
3. Wnioski	450

ZAKOŃCZENIE	453
--------------------------	------------

BIBLIOGRAFIA	469
---------------------------	------------

WYKAZ ZASTOSOWANYCH SKRÓTÓW	503
WYKAZ ŹRÓDEŁ	507
ANEKS	521
SOUTHERN FRONTIERLAND POLISH OF THE 17TH AND 18TH CENTURY. A CASE STUDY IN EPISTOLOGRAPHY (SUMMARY)	529
OD REDAKCJI	533

WSTĘP

Kresy Wschodnie to pojęcie w kulturze polskiej o szczególnym charakterze i znaczeniu. To przestrzeń realna: geograficzno-historyczna, narodowościowa, kulturowo-językowa, ale też przestrzeń symboliczna: legendarno-mitologiczna, przez co nacechowana aksjologicznie. To obszar badań historycznych, socjologicznych, kulturowych, literackich i językowych. Jak podkreślają językoznawcy, pomimo żywego, a nawet narastającego w ostatnich latach zainteresowania polszczyzną kresową, wciąż wiele jest w tym obszarze badawczym faktów wymagających poznania i wyjaśnienia [Karpluk, 1986, s. 7, 30; Kurzowa 1983, s. 11; 2006, s. XVIII; Olma, 2006, s. 7; Pihan-Kijasowa, 1999, s. 7–8; Rieger, 1982, s. 9–12; 1996, s. 11; 2001b, s. 584; Sokólska, 1999a, s. 9; Zaleski, 1983, s. 12–14]. W dalszym ciągu istnieje zatem potrzeba podejmowania systematycznych, wielostronnych badań nad tym wariantem regionalnym polszczyzny, który swoim zasięgiem ogranicza się do obszaru dawnych Kresów Wschodnich. W niniejszej rozprawie obserwacją została objęta polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII w.

Znaczenie i rangę badań nad dziejami języka polskiego na Kresach Wschodnich wyznacza przede wszystkim powszechne przekonanie historyków języka i dialektologów o istotnej roli polszczyzny kresowej w kształtowaniu się polskiego języka literackiego [Kurzowa, 1983, s. 11, 39, 68; Lehr-Splawiński, 1966, s. 136; 1978, s. 249–251; Nitsch, 1954a, s. 197–201; Pihan, 1988, s. 111; Rieger, 1982, s. 9; 1996, s. 16; 2001b, s. 577; Urbańczyk, 1979a, s. 268]. Polszczyzna kresowa jako regionalna odmiana języka ukształtowana na terenach ruskich¹ stanowiła medium, poprzez które do polszczyzny literackiej przenikały

---

¹ Określenia *ruski* i *Rusin* stosowane w dawniejszej literaturze naukowej [zob. np. Lehr-Splawiński, 1966], bywają używane także i współcześnie, przy czym badacze odnoszą je obecnie przede wszystkim do epoki staroruskiej i do całej wspólnoty wschodniosłowiańskiej [por. Łesiów, 1994, s. 5–8; Rieger, 1996a, s. 11; 2001b, s. 576–577; Rieger, Siatkowski, 2001, s. 544]. W niniejszej pracy są one również stosowane, choć zasadniczo w użyciu pozostają określenia *ukraiński*, *Ukrainiec* [por. Kość, 1999, s. 7]. Określenia *Ruś*, *ruski* w dawnych epokach cechowała zmienność znaczeń. Jak wykazał H. Paszkiewicz, a za nim przyjął m.in. W. Witkowski, początkowo (do połowy XIII w.) przymiotnik *ruski* nie odnosił się bynajmniej do całej ludności i wszystkich ziem wschodniosłowiańskich, lecz tylko do ich najważniejszej pod względem politycznym i kulturalnym części, tj. do ziemi kijowskiej (mieszczącej się w trójkącie między Dnieprem a jego prawymi dopływami Irpeniem i Rosią). W niedługi czas po przyjęciu przez Słowian wschodnich chrześcijaństwa przymiotnik *ruski* i motywujący go rzeczownik *Ruś*

fonetyczne, gramatyczne i leksykalne rutenizmy², a także orientalizmy³. Stan panujący w polszczyźnie kresowej zaważył również na wynikach niektórych ogólnopolskich procesów systemowych⁴.

Oddziaływanie polszczyzny kresowej na normę języka literackiego rozpoczęło się już w XVI w. i trwało nieprzerwanie aż po wiek XX. Przyjmuje się, że okres najsilniejszych wpływów kresowych przypadał na wieki XVI i XVII, a następnie na wiek XIX, aczkolwiek opinie językoznawców nie są w tej kwestii zgodne. Zdaniem Z. Klemensiewicza, a także I. Bajerowej i T. Minikowskiej, szczególna żywotność rutenizmów w polszczyźnie przypada na wieki XVI i XVII, podczas gdy wiek XVIII to czas wycofywania ich z języka ogólnego [Bajerowa, 1958, s. 328; 1964, s. 227; Klemensiewicz, 1999, s. 347; Minikowska, 1980, s. 6]. Ponowny wzrost wpływów polszczyzny kresowej następuje w wieku XIX [Bajerowa, 1958, s. 328; Rieger, 2001b, s. 577]. Według K. Nitscha intensywna fala zapożyczeń ruskich z XVI i XVII w., w następnym stuleciu bynajmniej nie opada, lecz przeciwnie – wnosi się [1954a, s. 198–200]. Z kolei S. Urbańczyk wyraża przekonanie, że wpływy kresowe działają w polszczyźnie literackiej nieprzerwanie od XVI przez XVII, XVIII i XIX wiek [1979a, s. 268]. Podobnie zdaje się sądzić B. Walczak [1999b, s. 166–167, 182–184].

Wątpliwości nie budzi natomiast siła i zakres owego oddziaływania. Przekonanie K. Nitscha, iż polszczyzna kresowa miała udział w kształtowaniu się polskiego języka literackiego na równi z innymi dzielnicami etnicznymi, tj. Wielkopolską, Małopolską i Mazowszem [1954a, s. 198–201], podziela wielu innych badaczy: Z. Stieber [1953, s. 29], S. Urbańczyk [1979a, s. 268], B. Walczak⁵ [1999b, s. 181–184; 2002, s. 402] i J. Rieger [2001b, s. 577].

---

przybrały nowe, znacznie szersze znaczenie, zaczęły mianowicie określać wszystkich wyznawców Kościoła wschodniego (Cerkwi prawosławnej) zamieszkujących ziemie znajdujące się pod jurysdykcją metropolity ruskiego, tj. kijowskiego [Paszkiewicz, 1996, s. 8–13; Witkowski, 2003, s. 139].

² Wpływy ruskie na polszczyznę ujmowane są przez historyków języka w dwojaki sposób: albo jako bezpośrednie oddziaływanie języka ukraińskiego na polski język literacki, albo jako oddziaływanie poprzez polszczyznę kresową. Rolę pośredniczącą odmiany kresowej jako pierwszy dostrzegł K. Nitsch [1954a, s. 197–201]. Za nim koncepcję tę przyjęli S. Urbańczyk [1999a, s. 211], T. Lehrs-Splawiński [1966, s. 136], J. Zaleski [1983, s. 12] i in. Wykaz cech, które stanowią w polszczyźnie literackiej wynik oddziaływania języków ruskich, zawierają m.in. prace B. Strumińskiego [1961], Z. Klemensiewicza [1999, s. 347–348], T. Lehrs-Splawińskiego [1966, s. 136].

³ Językoznawcy są zgodni co do tego, że język ukraiński był niewątpliwym pośrednikiem w przejmowaniu wpływów orientalnych przez polszczyznę [Hrabec, 1949, s. 16–17; Minikowska, 1980, s. 8; Rieger, Siatkowski, 2001, s. 544; Urbańczyk, 1968a, s. 299; por. Kurzowa, 1983, s. 54, 67].

⁴ Do takich cech zalicza się przede wszystkim usunięcie z języka literackiego *a* pochylonego (por. V.1.1.).

⁵ B. Walczak formułuje ów sąd bardzo dobitnie: „Udział czworakiego rodzaju składników regionalnych: wielkopolskich, małopolskich, mazowieckich i kresowych w strukturze normy

Powszechnie też uważa się, iż wpływ językowy stanowił odbicie politycznej i kulturowej roli Kresów Wschodnich jako regionu oraz wyraz prestiżu społeczeństwa, które posługiwało się kresową odmianą języka (magnateria i bogata szlachta z Rusi i Litwy oraz pisarze kresowi) [Lehr-Splawiński, 1966, s. 136; Nitsch, 1954a, s. 199; Urbańczyk, 1979a, s. 268; Walczak, 1999b, s. 182–183]. Stanowiska i poglądy na temat udziału polszczyzny południowokresowej w formowaniu się polskiego języka literackiego (czy też szerzej na temat wpływów ruskich w polszczyźnie), zawarte w starszej literaturze historycznojęzykowej referuje Z. Kurzowa [1983, s. 53–64].

Badania nad dawną polszczyzną kresową wpisują się w szerszy kontekst badawczy, tj. w zakres studiów diachronicznych nad terytorialnym zróżnicowaniem języka polskiego. Dialektologia historyczna – rozumiana nie tylko wąsko jako badania nad rekonstrukcją dawnych, głównie staropolskich, cech gwarowych, ale przede wszystkim jako badania diachroniczne nad dyferencjacją terytorialną języka ogólnego w różnych odmianach i stylach – ma już w lingwistyce polskiej długą tradycję [Kość, 2005]. Znaczna część owych badań dotyczy średniopolszczyzny. Jak wiadomo, w okresie średniopolskim „polszczyzna w pełni zdobywa już rangę języka literackiego, wyraźny status w jej obrębie uzyskują warianty funkcjonalne (style), socjalne (środowiskowe, zawodowe) i regionalne (terytorialne)”, a zatem stratyfikacja terytorialna staje się jednym z kilku prymarnych czynników funkcjonowania języka polskiego jako narzędzia komunikacji [Dubisz, 2004, s. 10–11; por. *Polszczyzna*, 2002, s. 282]. Zdaniem I. Bajerowej ówczesne różnice międzyregionalne były wypadkową działania dwóch czynników: podłoża dialektalnego oraz napięcia tempa rozwoju języka literackiego na danym terenie [1964, s. 216]. Jedną z wyraziście wyodrębniających się w owym czasie odmian regionalnych języka była polszczyzna kresowa [Bajerowa, 1964, s. 201–231; Białoskórska, 1993, s. 123, 127; Stieber, 1953, s. 29–30].

Podstawę materiałową podjętych w niniejszej pracy badań nad dawną polszczyzną południowokresową stanowią teksty epistolarne. Piśmiennictwo tego typu zawiera materiał niezwykle cenny, a zarazem w niewielkim stopniu wykorzystywany w badaniach lingwistycznych. Na wartość epistolografii jako źródła do historii polszczyzny wskazywano niejednokrotnie [Brzezina, 1975b, s. 351; Kawyn-Kurzowa, 1963, s. 6; Kurzowa, 1972, s. 5–7; Mally, 1950, s. 18; 1952, s. 4; Rzepka, Walczak, 1992, s. 187; Wiśniewska, 2001e, s. 249–250]. Podkreślano zwłaszcza jej przydatność do poznania dziejów języka regionu [Handke, 1986, s. 105–106; 1997a, s. 215; 1998; Karpluk, 1986, s. 15; Kość, 1988, s. 58; Kowalska, 1962, s. 5–6; 2002, s. 37–38; Urbańczyk, 1999a, s. 211]. W listach, które realizowane są w warunkach mniej lub bardziej nieoficjalnego

---

współczesnej polszczyzny literackiej stanowi już dziś *communis opinio* historii języka polskiego” [Walczak, 2002, s. 402].

kontaktu językowego, które spełniają funkcje użytkowe i w których świadomy namysł nad użyciem języka bywa dość ograniczony, obserwuje się bowiem znaczny udział cech językowych uwarunkowanych terytorialnie⁶. W praktyce jednak teksty epistolarne wykorzystywane są do opisu historycznych wariantów polszczyzny regionalnej rzadko i w ograniczonym zakresie. Zwykle stanowią źródło nie wyłączne, a jedno z wielu [Kowalska, 1962] albo też pod uwagę brana jest korespondencja wybranego autora, którego język zdradza znamiona regionalności [zob. Handke, 1986; 1998; Osiewicz, 2003; Sicińska, 2009; 2010; Urbańczyk, 1983], niekiedy zaś przedmiotem dociekań opartych na materiale listów bywa określone zjawisko językowe [Sicińska, 2012] lub określony zespół zjawisk [Osiewicz, 2007]⁷.

W badaniach historycznodialektalnych wyraźnie preferowane są teksty ze sfery komunikacji administracyjno-urzędowej, o czym świadczy liczba publikacji poświęconych tym właśnie tekstom [m.in. Breza, 1979; 1994; Cybulski, 1976; 1983; 1993; Kość, 1984; 1988; 1992; 1995; 1996; 1999; Kowalska, 1980; 1986; Wiśniewska, 1975], a także formułowane *expressis verbis* przekonanie o priorytetowej roli piśmiennictwa urzędowego jako źródła do badań nad terytorialnym różnicowaniem dawnej polszczyzny [Kość, 2005, s. 296; Kowalska, 1980, s. 110–113]. Na drugiej pozycji jako podstawa źródłowa sytuują się teksty artystyczne [m.in. Brzezina, 1974; Koniusz, 1984; 1992; Zaleski, 1969; 1975]. Nieco rzadziej do rekonstrukcji odmian terytorialnych wykorzystywane są teksty naukowe, religijne czy społeczno-polityczne⁸ [zob. Kość, 2005, s. 297]. Z drugiej strony niektórzy badacze postulują szeroki dobór źródeł w badaniach nad terytorialną dyferencją dawnej polszczyzny, tak, aby uzyskane wyniki mogły się stać podstawą kompleksowego opisu danej odmiany regionalnej języka [Handke, 1997a, s. 215; Sawaniewska-Mochowa, 2000, s. 224; Wyderka, 1990, s. 6–8].

Rzadko wyzyskiwane w dialektologii historycznej piśmiennictwo epistolarne wydaje się źródłem niesłusznie marginalizowanym. Przy zachowaniu odpowiednio rygorystycznych kryteriów doboru może ono dostarczyć bardzo wartościowego materiału o wysokich walorach poznawczych. Do cech kore-

---

⁶ Szczególny walor przysługuje pod tym względem korespondencji kobiet. Z racji ograniczonego dostępu do wykształcenia dysponowały one na ogół mniejszą sprawnością językową, wskutek czego w ich wypowiedziach elementy regionalne znajdowały swój naturalny wyraz [Brzezina, 1975b, s. 351; Rzepka, Walczak, 1992, s. 187; Sicińska, 2009, s. 172; 2010, s. 214].

⁷ Listy bywają najczęściej traktowane jako źródło do badań nad dawną polszczyzną potoczną [Wiśniewska, 2002], jako materiał do charakterystyki języka osobniczego [Brzezina, 1976; Klemensiewicz, 1961a; Kurkowska, 1951; Olma, 2006; 2008; Pihan, 1988; Szagun, 2008; Urbańczyk, 1967] czy też jako podstawa opisu wybranych kategorii i form językowych [Migdał, 2006; Zieniukowa, 1964].

⁸ Preferencje materiałowe dialektologii historycznej w jej początkowych i późniejszych stadiach omawia szczegółowo J. Kość [2005, s. 317–337].

spondencji stanowiącej podstawę materiałową niniejszej rozprawy należą: rękopiśmienna forma utrwalenia, ścisła lokalizacja przestrzenna, ścisła lokalizacja temporalna, a do tego ustalone autorstwo tekstów i pochodzenie regionalne autorów. Są to warunki niezmiernie istotne z punktu widzenia badań nad regionalnymi wariantami dawnej polszczyzny, umożliwiające uzyskanie wiarygodnych rezultatów badawczych. Należy też podkreślić, iż analizowane XVII- i XVIII-wieczne listy autorów pochodzących z Kresów Południowo-Wschodnich nie były wcześniej obiektem badań historycznojęzykowych.

Zakres chronologiczny podjętych badań motywowany jest kilkoma względami. Po pierwsze, na wieki XVII i XVIII przypada, jak wspomniano, okres dużego znaczenia polszczyzny kresowej i jej wpływu na język polskiej szlachty oraz polski język literacki. Stulecia te obejmują też, w przybliżeniu, jeden z ważniejszych etapów historii Kresów Południowo-Wschodnich, wyznaczony przez daty 1569 (podpisanie unii lubelskiej) i 1772 (pierwszy rozbiór Polski). Schyłek XVIII w., a wraz z nim rozbiory i upadek Polski szlacheckiej, zamykają pewną epokę w dziejach Kresów i polszczyzny na Kresach. Nie bez znaczenia jest też wielokrotnie wyrażana przez historyków języka opinia o niedostatecznym stanie wiedzy na temat polszczyzny doby średniopolskiej [Bajerowa, 1964, s. 6; Brzezina, 1975b, s. 351; Brzezina, 1976, s. 107; Wiśniewska, 1975, s. 12; Zieniukowa, 1968, s. 3; Zwoliński, 1956, s. 251–252], w tym również na temat jej odmiany południowokresowej [Kurzowa, 1983, s. 47]. Wieki XVII i XVIII to także okres rozkwitu polskiej epistolografii i jej znaczącej roli jako środka komunikacji społecznej. Wiek XVIII zaowocował pod tym względem wręcz kultem listu [Skwarczyńska, 2006, s. 123–127]. W badaniach historycznojęzykowych widoczna jest ponadto praktyka łącznego traktowania stuleci XVII i XVIII ze względu na istnienie wielu punktów stykowych, systemowych i zewnątrzjęzykowych, w rozwoju polszczyzny tego okresu [por. m.in. Kość, 1984; 1988; Smolińska, 1983; Wiśniewska, 1975; Wróbel, 1984b; 1987; Zawilska, 2007].

Celem autorki niniejszej pracy jest opis właściwości fonetycznych, gramatycznych i leksykalnych polszczyzny utrwalonej w tekstach epistolarnych pisanych przez autorów pochodzących z Kresów Południowo-Wschodnich na przestrzeni XVII i XVIII w. Opis ten pozwoli odtworzyć stan i funkcjonowanie polszczyzny na Kresach Południowo-Wschodnich w wyznaczonym przedziale czasowym w zakresie wybranej sfery komunikacyjnej. Konfrontacja owego stanu z ogólnopolską normą literacką umożliwi z kolei identyfikację cech swoistych – archaicznych, innowacyjnych, gwarowych bądź specyficznych tylko dla badanego typu tekstów. W szczególności posłuży do ustalenia typu polszczyzny regionalnej reprezentowanej przez analizowane teksty i stworzy podstawy do określenia skali ich regionalizacji. Wyniki uzyskane w rezultacie tak sprofilowanych regionalnie, chronologicznie i gatunkowo badań mogą stanowić wkład w stan wiedzy na temat dziejów języka polskiego w zakresie jego odmian

terytorialnych, a w szczególności poszerzyć wiedzę na temat dawnej polszczyzny południowokresowej.

Praca składa się ze wstępu, trzech rozdziałów wprowadzających, sześciu rozdziałów analityczno-interpretacyjnych oraz zakończenia. Część wprowadzającą tworzą rozdziały: *Wprowadzenie historyczne*, którego przedmiotem jest historia Kresów Południowo-Wschodnich w aspekcie politycznym, osadniczym, kulturowym i wyznaniowym oraz dzieje języka polskiego na Kresach Południowo-Wschodnich, *Teoretyczne i metodologiczne założenia pracy*, w których prezentowana jest podstawowa terminologia, metody postępowania badawczego oraz stan badań nad polszczyzną południowokresową XVII i XVIII w. w tekstach epistolarnych, a ponadto rozdział poświęcony podstawie źródłowej, zawierający wstępne uwagi o epistolografii jako formie piśmiennictwa i jej roli w życiu społecznym XVII i XVIII w., a także charakterystykę listów południowokresowych stanowiących bazę materiałową pracy oraz zasady cytowania materiału. Rozdziały analityczno-interpretacyjne poświęcone są kolejno graficznemu, fonetycznemu, fleksyjnym, składniowemu, słowotwórczym i leksykalnym właściwościom polszczyzny, reprezentowanej w zgromadzonych tekstach źródłowych. Zamykające pracę *Zakończenie* zawiera ogólną i podsumowującą ocenę polszczyzny południowokresowej utrwalonej w listach z XVII i XVIII w., dotyczącą przede wszystkim jej cech charakterystycznych, swoistych jako odmiany regionalnej.

I. WPROWADZENIE HISTORYCZNE

1. DZIEJE KRESÓW POŁUDNIOWO-WSCHODNICH W ZARYSIE SYTUACJA POLITYCZNO-SPOŁECZNA, KULTUROWA I WYZNANIOWA

Pojęcie *Kresy Wschodnie* ma wiele aspektów: geograficzno-historyczny, cywilizacyjny, narodowościowy, kulturowo-językowy, mitologiczny i aksjologiczny, jest to kategoria pojęciowa niezwykle pojemna, znak złożonej rzeczywistości o wymiarach swoistego fenomenu społecznego i kulturowego [por. m.in. Kiersnowski, 1997, s. 110; Uliasz, 1994, s. 13]. Kresy stanowią przedmiot badań zarówno historyków, jak też socjologów, antropologów kultury, literaturoznawców i językoznawców. W ujęciu przedstawicieli każdej z tych dyscyplin bywają różnie traktowane [zob. Budzyński, 2008, s. 7–14].

Słowo *kres* zostało zapożyczone do polszczyzny w dobie staropolskiej z języka niemieckiego (ze średniem. *krēs* lub średniem. *kreiz* ‘krąg, koło, linia kolistą, obszar określony linią kolistą, okrąg’; dziś niem. *Kreis* ‘koło, obwód, obręb; powiat’) [Boryś 2008, s. 258; Sławski, 1966–1969, s. 89]. Pierwotnie wyraz ten oznaczał zgodnie ze źródłosłowem ‘linię nakreśloną, wrytą, koło, krąg, okrąg, obszar określony granicą kolistą’. Od XV w. poświadczony jest również w znaczeniach ‘linia graniczna, kraniec’ oraz ‘koniec, cel, do którego się zmierza, punkt ostateczny’ [Boryś 2008, s. 258; Sławski, 1966–1969, s. 89].

Skomplikowane zmiany semantyczne sprawiły, że z czasem nazwa *kresy* utrwaliła się w polszczyźnie jako określenie wschodnich rubieży naszego kraju. Już w staropolszczyźnie *kres*, *kresy* odnosiły się do linii czatowni ciągnących się przez stepy od Dniestru do Dniepru, a więc do tamtejszych formacji straży pogranicznej [Gloger, 1972, t. 3, s. 98–99; Handke, 1997b, s. 233; Kieniewicz, 1991, s. 3]. Prawdopodobnie doszło tu do zmieszania znaczeń wyrazów *kres* i *kresa*¹. Znaczenie tego drugiego wyrazu objaśnia Z. Gloger: „Kresami zwano stanowiska wojskowe czyli wojskowe stójki i poczty rozstawione na pobrzeżach Podola i Ukrainy, jako straż graniczne od napadu Tatarów i Hajdamaków,

---

¹ Wyraz *kresa* to według F. Sławskiego pierwotna niezależna pożyczka z niemieckiego (z średniem., średniem. *kritz*, dziś niem. *przestarz. Kritz* ‘kreska, linia’ [Sławski, 1966–1969, s. 90].

a zarazem do przesyłania listów i znaków alarmu służące. Ponieważ służbę taką odbywano kolejno, na zmianę, czyli jak komu wypadła kreska, kresa, więc i nazwa stąd poszła” [1972, t. 3, s. 98–99]. Istotne jest przy tym to, że pierwotnie „Nietylko na pobereżu ale w wielu stronach Korony, zamieszkałych przez lud polski, służbę kolejną na stojce u wójta zwano »kresową« i z nad Wisły wzięto nazwę na Ruś” [Gloger, 1972, t. 3, s. 99]. Do przeniesienia znaczenia doszło w następujący sposób: „Ponieważ linia czatowni pogranicznych, ciągnąca się przez stepy od Dniepru do Dniestru, była łańcuchem takich stojek wojskowych, więc w mowie potocznej przypłatan o czasem do nazwy kresów znaczenie granicy Rzplitej od Zaporozża, Tatarów i Wołoszczyzny” [Gloger, 1972, t. 3, s. 99]. Wywody Z. Glogera, pozwalające znaleźć związek pomiędzy pierwotnym znaczeniem wyrazu *kres* a linią graniczną, K. Handke uznała za przekonujące [1997b, s. 234]. Możliwość zmieszania znaczeń obu wyrazów dopuszczał F. Sławski [1966–1969, s. 90]. Podobnym tropem podąża też w swoich wyjaśnieniach J. Kolbuszewski [2002, s. 18–23].

Forma pluralna *kresy* w znaczeniu przestrzennym ‘pogranicze, zwłaszcza wschodnie; linia obronna na granicy’ (znaczenie nienotowane jeszcze u Lindego) została do polszczyzny literackiej wprowadzona prawdopodobnie przez Wincentego Pola. Taką hipotezę za K. Nitschem przyjmuje F. Sławski [1966–1969, s. 89], a następnie K. Handke [1997b, s. 234] oraz J. Kolbuszewski [2002]. W. Pol użył wyrazu *kresy* w „rapsodzie rycerskim” pt. *Mohort* (1854) i objął następująco: „Kresy oznaczały tedy w istocie linię wojskowego pogranicza od Kozaczyzny i Ordy Tatarskiej siedzących podówczas jeszcze na ujściu Dniepru i na dolnym Dniestrze” [Kolbuszewski, 2002, s. 6, 18]. Przytoczony cytat i inne fragmenty utworu stanowią świadectwo, że W. Pol użył nazwy *Kresy* jako określenia topograficznego, ale jeszcze raczej w znaczeniu ‘linia pograniczna, linia obronna’, a nie w znaczeniu terytorium, na co zwracają uwagę A. Nagórko [1994, s. 44] i R. Kiersnowski [1997, s. 110]. Niemniej to właśnie W. Pol związał z pojęciem Kresów elementy rycersko-szlacheckiej i narodowej tradycji, które zapewniły temu słowu tak wielką żywotność i siłę oddziaływania [Kolbuszewski, 2002, s. 11].

Kresy w znaczeniu terytorialnym są pojęciem wtórnym i późnym. Takie użycie nazwy rozpowszechniło się na przełomie XIX i XX wieku [por. Kiersnowski, 1997, s. 110]. Stosowana w znaczeniu przestrzennym nazwa *kresy* wpisywała się do grupy nazw synonimicznych, takich jak: *kraniec*, (*s*)*kraj*, *ukraina*², *rubież*, oznaczających odległe pasy czy tereny graniczne [Handke, 1997b, s. 234].

---

² Warto podkreślić, że słowo *ukraina*, zanim stało się nazwą własną całego kraju, było rzeczownikiem pospolitym oznaczającym teren oddalony od centrum, położony na obrzeżu, na uboczu, pogranicze. Doszło więc w jego przypadku do skrajnego zawężenia zakresu znaczeniowego [Buttler, 1978, s. 53].